

Ewolucja środków zabezpieczających w polskim prawie karnym

MAGDALENA NIEWIADOMOSKA-KRAWCZYK

ORCID: 0000-0002-7070-8616

Katedra Prawa Karnego Międzynarodowego
Uniwersytetu Łódzkiego

I

Środki zabezpieczające to jedna z grup środków reakcji społecznej na czyny zabronione pod groźbą kary. Instytucja środków zabezpieczających została wprowadzona do polskiego ustawodawstwa karnego przez kodeks karny z 1932 roku¹. Od tego czasu kształt omawianej instytucji uległ istotnym zmianom, nie tylko w wyniku wejścia w życie nowych kodyfikacji karnych², lecz także wskutek dokonanych nowelizacji prawa karnego, z których należy wymienić tę wprowadzoną ustawą z dnia 20 lutego 2015 roku³, skutkującą przemodelowaniem systemu środków zabezpieczających i zasad ich stosowania.

Dla lepszego zrozumienia obecnych uregulowań prawnych w omawianym zakresie niezbędne wydaje się przedstawienie ewolucji środków

¹ Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. (Dz.U. z 1932 r. Nr 60, poz. 571), rozdział XII (art. 79–85).

² Odpowiednio ustawa z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny (Dz.U. z 1969 r. Nr 13, poz. 94 ze zm.) oraz ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (Dz.U. z 1997 r. Nr 88, poz. 553), tekst jedn. z dnia 20 lipca 2018 r. (Dz.U. z 2018, poz. 1600).

³ Ustawa z dnia 20 lutego 2015 r. o zmianie ustawy Kodeks karny oraz niektórych innych ustaw (Dz.U. z 2015 poz. 396).

zabezpieczających, od momentu ich wprowadzenia do polskiego prawa karnego do chwili obecnej.

Jednocześnie należy wskazać, iż problematyka środków zabezpieczających jest niezwykle obszerna i jej omówienie wykraczałoby poza ramy przeznaczone dla niniejszego opracowania, dlatego też prowadzone rozważania zostaną ograniczone do analizy uregulowań kodeksowych. Przed przystąpieniem do właściwego tematu rozważań zasadne wydaje się poruszenie kilku kwestii natury ogólnej.

Przed wszystkim pojawia się pytanie o miejsce środków zabezpieczających wśród innych środków reakcji prawnokarnej. Zgodnie z zasadą, że każde przestępstwo jest jednocześnie czynem zabronionym, można przyjąć, iż środki zabezpieczające to środki reakcji prawnokarnej na czyn zabroniony, podobnie jak kary, środki karne, przepadek i środki kompensacyjne oraz środki związane z poddaniem sprawcy próbie. Jednakże, jak wynika z art. 1 k.k.⁴, nie każdy czyn zabroniony jest przestępstwem, ale tylko taki, który jest zawiniony, a zatem powinniśmy konsekwentnie dokonać podziału środków reakcji karnej, na środki reakcji prawnokarnej na przestępstwo i środki reakcji prawnokarnej na czyn zabroniony. Do pierwszej grupy trzeba zaliczyć wymienione środki, poza środkami zabezpieczającymi, które powinny znaleźć się w grupie środków reakcji na czyn zabroniony (art. 93a § 1 i § 2 k.k.). Oznacza to, że środki zabezpieczające stanowią jedyną grupę środków reakcji prawnokarnej, których stosowanie nie wymaga przypisania winy sprawcy czynu zabronionego.

Odnosząc się do przyjętej przez kodeks karny w 1997 roku (również poprzednio obowiązujące kodeksy) systematyki, należy wskazać, że środki zabezpieczające regulowane są w rozdziale X, a zatem w ostatniej kolejności po karach (rozdział IV), środkach karnych (rozdział V) i innych środkach reakcji na przestępstwo. Taki układ może świadczyć o znaczeniu, jakie nadaje ustawodawca tej kategorii środków reakcji prawnokarnej, bądź też wynikać z faktu, iż w założeniu środki te, z uwagi na swój charakter, nie są stosowane tak często jak środki reakcji na przestępstwo. Niezależnie od powyższego, wydaje się, że usytuowanie przepisów regulujących stosowanie środków zabezpieczających w ko-

⁴ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (dalej: k.k.).

deksie karnym nie może przesądzać o rzeczywistym znaczeniu tego rodzaju środków reakcji na czyn zabroniony.

Kolejną kwestią jest ustalenie znaczenia pojęcia „środki zabezpieczające”. Z uwagi na fakt, że kodeks karny nie wprowadza definicji legalnej tego pojęcia, należy odwołać się do literatury przedmiotu. Jej analiza pozwala przyjąć, że „środki zabezpieczające” rozumiane są głównie jako środki ochrony społeczeństwa przed sprawcami niebezpiecznymi w związku z możliwością ponownego popełnienia przez nich przestępstwa. Akcent położony jest zatem na społeczne niebezpieczeństwo sprawcy, a nie popełniony przez niego czyn⁵.

Ponadto warto podkreślić, iż pojęcie to jest niejednolite znaczeniowo, gdyż obejmuje instytucje o różnym charakterze, stosowane wobec różnych kategorii sprawców i z różnych powodów. Taki stan rzeczy wiąże się z ewolucją poglądów prawa karnego na temat źródeł niebezpieczeństwa sprawcy i jego stopnia mierzonego prawdopodobieństwem ponownego popełnienia przestępstwa⁶.

Należy pamiętać, że pojawienie się środków zabezpieczających związane jest z rozwojem koncepcji pozytywizmu kryminologicznego, który miał miejsce na przełomie XIX i XX wieku⁷. Nastąpiło wówczas odejście od klasycznej szkoły prawa karnego, tak zwanego prawa karnego czynu. Koncepcja klasyczna zakładała, iż jednostka z racji posiadania wolnej woli ma możliwość podejmowania decyzji o wyborze sposobu postępowania, a zatem ma zdolność do ponoszenia odpowiedzialności za dokonane wybory i popełnione czyny. W konsekwencji kara wymierzona sprawcy miała być dolegliwością stanowiącą sprawiedliwą odpłatę za wyrządzone przez sprawcę zło⁸.

⁵ Zob. między innymi K. Krajewski, *Pojęcie i istota środków zabezpieczających*, [w:] *System Prawa Karnego*, t. 7. *Środki zabezpieczające*, red. L. Paprzycki, Warszawa 2012, s. 4 n.; S. Leleńtal, [w:] H. Popławski, S. Leleńtal, *Zarys prawa karnego wykonawczego*, Gdańsk 1973, s. 149; S. Śliwiński, *Prawo karne materialne. Część ogólna*, Warszawa 1946, s. 431.

⁶ Zob. na przykład A. Kwieciński, *Lecznicze środki zabezpieczające w polskim prawie karnym i praktyka ich wykonywania*, Wrocław 2009, s. 15–19.

⁷ Za czołowych przedstawicieli tego nurtu uważa się Cesarego Lombroso, Enrica Ferriego, Rafaela Garofala, zob. A. Kwieciński, *op. cit.*, s. 15 n.

⁸ K. Krajewski, *op. cit.*, s. 9.

Pozytywizm kryminologiczny, w opozycji do szkoły klasycznej, w centrum zainteresowania prawa karnego stawiał nie czyn sprawcy, lecz samego sprawcę — jego właściwości, które wpływają na niebezpieczeństwo tego sprawcy dla porządku prawnego i społeczeństwa, tak zwane prawo karne sprawcy. W konsekwencji koncepcja ta zakładała, że reakcją na czyn sprawcy nie powinna być kara, lecz środki prewencyjne, mające zabezpieczyć społeczeństwo przed niebezpiecznym sprawcą, a podstawą ich stosowania ma być stopień niebezpieczeństwa sprawcy, mierzony stopniem prawdopodobieństwa ponownego popełnienia czynu zabronionego, co z kolei decydowałoby o czasie jego trwania⁹.

Wśród wielu teorii, które narodziły się w omawianym okresie, dają się wyodrębnić dwa zasadnicze kierunki: dualistyczny, postulujący współistnienie obok siebie zarówno kar, jak i środków zabezpieczających, oraz monistyczny, negujący istnienie różnic pomiędzy karą i środkiem zabezpieczającym¹⁰. Przedstawiciele pierwszego z nich (szkoła socjologiczna) czynili wysiłki w celu wykazania różnic pomiędzy karą a środkiem zabezpieczającym, zakładając jednocześnie, że w zwalczaniu przestępczości istotne znaczenie mają zarówno kary, jak i środki zabezpieczające stosowane alternatywnie¹¹. O istocie środków zabezpieczających miały decydować między innymi następujące elementy:

— przypisanie winy sprawcy nie jest niezbędne do zastosowania tych środków;

— stosowanie jest zawsze zależne od stopnia zagrożenia sprawcy dla porządku prawnego (nie zawsze jest zależne od stopnia społecznej szkodliwości czynu);

— brak dolegliwości (jeżeli jest to niezamierzona);

— celem jest prewencja, ochrona społeczeństwa przed sprawcą¹².

Kierunek monistyczny w swoim najbardziej radykalnym podejściu zakładał wyeliminowanie kar i stosowanie wyłącznie środków zabezpie-

⁹ Zob. *ibidem*, s. 10 n.

¹⁰ A. Flatau-Kowalska, *Środki zabezpieczające w prawie karnym*, Warszawa 1956, s. 221.

¹¹ Przedstawicielami szkoły socjologicznej, którzy wywarli ogromny wpływ na powstanie i rozwój środków zabezpieczających, są Franz von Liszt i Carl Stoops; zob. *ibidem*, s. 224 n.

¹² Por. A. Kwieciński, *op. cit.*, s. 20 n.

czających jako środków prewencyjnych, które mogą całkowicie zastąpić karę. Nie zostało to jednak wprowadzone do żadnego ustawodawstwa karnego.

Koncepcję dwutorowości prawa karnego przyjęły między innymi kodeksy karne: austriacki, szwajcarski i niemiecki oraz polskie z lat 1932, 1969 i 1997¹³. Natomiast jeśli chodzi o wpływ koncepcji pozytywizmu prawniczego na pojęcie środków zabezpieczających, to należy wskazać dwa ujęcia.

Pierwsze to ujęcie wąskie o charakterze pierwotnym. Zgodnie z nim środki zabezpieczające to środki o charakterze izolacyjnolecniczym stosowane wobec sprawców tak zwanych nieodpowiedzialnych, o odpowiedzialności ograniczonej lub uzależnionych. Stosowanie środków zabezpieczających związane jest ze szczególnym stanem psychicznym sprawcy, który skutkuje wyłączoną lub znacznie ograniczoną zdolnością sprawcy do ponoszenia winy, a zatem ponoszenia dolegliwości w postaci kary. Poza kwestią możliwości rozpoznania znaczenia czynu i pokierowania postępowaniem pojawia się kwestia zasadnicza — szczególnego niebezpieczeństwa tych sprawców dla społeczeństwa — w przypadku sprawców dotkniętych zaburzeniami psychicznymi oraz problemem uzależnienia występuje relatywnie wysokie prawdopodobieństwo ponownego popełnienia czynu zabronionego o poważnym ciężarze gatunkowym. Dlatego potrzeba ochrony społeczeństwa przed tym niebezpieczeństwem uzasadnia izolację sprawcy przez zastosowanie środków zabezpieczających (prewencyjnych) zamiast lub oprócz kary¹⁴.

Drugie to ujęcie szerokie, zgodnie z którym niebezpieczeństwo sprawcy mierzone prawdopodobieństwem ponownego popełnienia czynu zabronionego może mieć szerszy charakter i może wynikać z innych cech sprawcy niż tylko niepoczytalność czy uzależnienie, na przykład sprawcy niepoprawni, z nawyknięcia, recydywiści, którym wprawdzie można przypisać winę, ale z uwagi na wysokie prawdopodobieństwo powrotności do przestępstwa są oni niebezpieczni dla społeczeństwa i po-

¹³ Por. A. Flatau-Kowalska, *op. cit.*, s. 228 n.; K. Krajewski, *op. cit.*, s. 23 n.

¹⁴ Zob. K. Krajewski, *op. cit.*, s. 12 n.

rządu prawnego. Wobec tych sprawców także należy stosować środki zabezpieczające zamiast lub oprócz kary — środki izolacyjno-eliminacyjne i środki administracyjne¹⁵.

II

Jak wspomniano w pierwszej części, środki zabezpieczające po raz pierwszy wprowadził do polskiego ustawodawstwa karnego kodeks karny z 1932 roku¹⁶. Odzwierciedlały one założenia umiarkowanej szkoły socjologicznej prawa karnego, którego przedstawicielem był twórca tego kodeksu J. Makarewicz. Zakładał on szerokie stosowanie środków zabezpieczających. Kodeks karny z 1932 roku przewidywał trzy grupy środków zabezpieczających:

1. izolacyjno-lecznicze,
2. izolacyjno-eliminacyjne,
3. administracyjne¹⁷.

Do pierwszej grupy należy zaliczyć dwa środki zabezpieczające: umieszczenie w zamkniętym zakładzie dla psychicznie chorych albo w innym zakładzie leczniczym (art. 79 k.k. z 1932 r.) oraz umieszczenie w odpowiednim zakładzie leczniczym sprawcy uzależnionego od alkoholu lub innych środków odurzających (art. 82 § 1 k.k. z 1932 r.).

Umieszczenie w zamkniętym zakładzie dla psychicznie chorych albo w innym zakładzie leczniczym miało co do zasady charakter obligatoryjny i było stosowane wobec sprawców tak zwanych nieodpowiedzialnych, jeżeli ich pozostawanie na wolności groziło niebezpieczeństwem porządkowi prawnemu¹⁸. Sędzia miał zatem prawo wyboru pomiędzy specjalnym zakładem zamkniętym dla psychicznie chorych a innym

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Unormowania kodeksów karnych państw zaborczych, tymczasowo przyjęte przez państwo polskie w dawnych dzielnicach, nie zawierały przepisów, które byłyby poświęcone środkom zabezpieczającym. Zob. więcej na ten temat na przykład P. Góralski, *Przekształcenia koncepcji środków zabezpieczających w polskim prawie karnym*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 28, 2012, s. 36 n.

¹⁷ Por. S. Śliwiński, *op. cit.*, s. 543 n.

¹⁸ Zob. M. Siewierski, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1958, s. 128.

zakładem leczniczym. Podstawą decyzji sędziego były, jak się wydaje, okoliczności sprawy oraz opinia biegłych psychiatrów.

Zwraca uwagę brak wymogu kwalifikowanego charakteru stanu niebezpieczeństwa sprawcy dla porządku prawnego. Niebezpieczny był zaś sprawca, co do którego zachodziło uzasadnione przypuszczenie, że w razie niezastosowania środka zabezpieczającego i pozostawienia go na wolności, dopuści się kolejnego czynu zabronionego¹⁹.

Kodeks posługiwał się także pojęciem „sprawca nieodpowiedzialny”. Za takiego uznawano sprawcę, który w chwili czynu z powodu niedorozwoju psychicznego, choroby psychicznej lub innego zakłócenia czynności psychicznej nie mógł rozpoznać znaczenia czynu lub pokierować swym postępowaniem (art. 17 § 1 k.k. z 1932 r.).

Omawiany środek zabezpieczający mógł również zostać orzeczony wobec sprawców o poczytalności w znacznym stopniu ograniczonej (art. 18 § 1 k.k. z 1932 r.), jeśli ich pozostawianie na wolności groziło niebezpieczeństwem porządkowi prawnemu. W przypadku orzeczenia kary pozbawienia wolności w pierwszej kolejności wykonywano środek zabezpieczający, a dopiero po zwolnieniu sprawcy z zakładu leczniczego sąd podejmował decyzję co do zasadności wykonywania kary. Jednocześnie w kodeksie brakowało jednoznacznych przesłanek rezygnacji z wykonania kary. Jak wskazywali przedstawiciele doktryny prawa karnego²⁰, próby resocjalizacji takiego sprawcy w zakładzie karnym bez uprzedniego usunięcia jego zaburzeń psychicznych w drodze leczenia w odpowiednim zakładzie byłyby bezcelowe i z góry skazane na niepowodzenie.

Ponadto należy wskazać, że środek ten miał charakter bezwzględnie nieoznaczony (art. 81 k.k. z 1932 r.), a zatem czas pobytu w zakładach wymienionych grup sprawców nie był oznaczony z góry — trwał tyle, ile trwałoby niebezpieczeństwo grożące ze strony sprawcy (zasada konieczności). Wprowadzono jednak ustawowe minimum, to znaczy sąd nie mógł zarządzić zwolnienia z zakładu wcześniej niż po upływie roku.

Kolejnym środkiem zabezpieczającym było umieszczenie w odpowiednim zakładzie leczniczym sprawcy uzależnionego od alkoholu lub innych środków odurzających (art. 82 § 1 k.k.). Był to środek o charak-

¹⁹ W. Makowski, *Kodeks karny z 1932 r. Komentarz*, Warszawa 1933, s. 231 n.

²⁰ J. Jamontt, E.S. Rappaport, R. Lemkin, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1932, s. 414 n.

terze fakultatywnym. Warunkiem jego zastosowania było, aby czyn zabroniony pozostawał w związku z nadużywaniem przez sprawcę alkoholu lub środków odurzających. Związek taki istniał zarówno wtedy, gdy sprawca działał pod bezpośrednim wpływem tych środków, jak również wówczas, gdy jego zachowanie było wynikiem pośredniego ich oddziaływania²¹. W stosunku do tej grupy sprawców kodeks karny przyznawał pierwszeństwo wykonania kary jako środka o charakterze retrybucyjnym przed umieszczeniem w odpowiednim zakładzie leczniczym. Pobyt w zakładzie leczniczym przewidziano na 2 lata z możliwością wcześniejszego zwolnienia przez sąd (art. 82 § 1 i 2 k.k. z 1932 r.).

Wśród środków zabezpieczających o charakterze izolacyjno-eliminacyjnym kodeks karny z 1932 roku przewidywał między innymi umieszczenie w domu pracy przymusowej, który był specjalnym zakładem zamkniętym (art. 83 § 1 k.k. z 1932 r.). W założeniu środek ten miał być stosowany wobec sprawców wykazujących wstręt do pracy, jeżeli czyn zabroniony pozostawał w związku z tym „wstrętem”. Był on orzekany fakultatywnie i wykonywany po odbyciu kary. Środek ten był zatem środkiem postpenalnym o charakterze represyjnym i choć był przejawem przyjętej dwutorowości orzekania, to była to dwutorowość kumulatywna, a nie alternatywna²².

Pobyt w domu pracy przymusowej miał trwać 5 lat. Sąd mógł zarządzić wcześniejsze zwolnienie, jeśli poprawa nastąpiła szybciej, jednakże nie wcześniej niż po upływie roku (art. 83 § 2 k.k. z 1932 r.). J. Makarewicz twierdził, że środek ten był przewidziany głównie dla sprawców przestępstw przeciwko mieniu, popełnianych w związku ze wstrętem do pracy — jako środek utrzymania — co miało stanowić niebezpieczeństwo dla porządku prawnego. Celem pobytu było przyzwyczajenie sprawcy do pracy²³. Jak wskazuje W. Zalewski, faktycznie był to środek walki z przejawami włóczęgostwa i żebractwa, które uważano za wy-

²¹ I. Andrejew, L. Lernell, J. Sawicki, *Prawo karne Polski Ludowej. Zarys wykładu*, Warszawa 1950, s. 296.

²² S. Śliwiński, *op. cit.*, s. 550 n.

²³ J. Makarewicz, *Kodeks karny z komentarzem*, Lwów 1932, s. 267.

bitnie kryminogenne²⁴. Środek ten nie wszedł w życie z powodu braku przepisów wykonawczych²⁵.

Kolejnym środkiem z omawianej grupy było umieszczenie w zakładzie dla sprawców niepoprawnych (art. 84 § 1 i 2 k.k. z 1932 r.). Za niepoprawnych uznawano trzy kategorie sprawców:

— przestępców zawodowych (sprawca, który z dokonywania przestępstw uczynił stałe źródło zarobkowania),

— przestępców z nawyknięcia (popępiał przestępstwa jako rzecz zwyczajną, od której popełniania nie mógł się powstrzymać, choć nie stanowiły dla niego źródła dochodów),

— trzykrotnych recydywistów²⁶.

Był to środek o charakterze obligatoryjnym, orzekany jako środek postpenalny, wykonywany po odbyciu kary. Przesłanką jego stosowania było niebezpieczeństwo dla porządku prawnego, jakie stanowiło pozostawanie tych sprawców na wolności.

Kodeks stanowił, że zamknięcie w zakładzie miało trwać „w miarę potrzeby”. Minimalny pobyt trwał 5 lat, mógł jednak być przedłużany na kolejne 5 lat, a nawet dożywotnio (art. 84 § 2 k.k. z 1932 r.).

Stosowanie tej grupy środków poddano krytyce w literaturze przedmiotu. Wątpliwości budziły przede wszystkim:

— brak klasycznej dwutorowości orzekania kar i środków karnych w alternatywie,

— wyodrębnienie grupy sprawców niepoprawnych,

— działanie domu pracy przymusowej.

Kontrowersje budziło już samo pojęcie „sprawca niepoprawny”. W literaturze przedmiotu podnoszono, że może tu chodzić o sprawcę zarówno „jeszcze nie poprawionego”, jak i „trudnego do poprawy” czy wreszcie „nie do poprawy”²⁷. Ponadto wskazywano na niewystarczającą dywersyfikację pojęć „sprawca z nawyknięcia” i „sprawca zawodowy”²⁸.

²⁴ Zob. W. Zalewski, *Przestępca „niepoprawny” — jako problem polityki kryminalnej*, Gdańsk 2010, s. 165.

²⁵ A. Kwieciński, *op. cit.*, s. 36.

²⁶ S. Śliwiński, *op. cit.*, s. 551

²⁷ *Ibidem*, s. 552.

²⁸ A. Flatau-Kowalska, *op. cit.*, s. 183–192.

Zdaniem L. Rabinowicza „środki izolacyjno-eliminacyjne ujawniają brak logiki i niekonsekwencję systemu dwutorowego. Brak jest bowiem istotnej różnicy pomiędzy wzorowym więzieniem a domem pracy przymusowej, zaś zakład dla niepoprawnych jest tylko łagodniejszą wersją więzienia”²⁹.

Ostatnią grupę środków zabezpieczających na gruncie kodeksu karnego z 1932 roku stanowiły środki administracyjne (art. 85 k.k. z 1932 r.). Fakultatywnie orzekane mogły być, tytułem środka zabezpieczającego, następujące kary dodatkowe:

- utrata prawa wykonywania zawodu,
- utrata praw rodzicielskich lub opiekuńczych,
- przepadek przedmiotów pochodzących bezpośrednio lub pośrednio z przestępstwa oraz narzędzi, które służyły lub były przeznaczone do popełnienia przestępstwa.

Mogły być orzekane wobec sprawców nieodpowiedzialnych, nieulegających karze albo gdy postępowanie umorzono.

W treści kodeksu karnego z 1932 roku brakowało natomiast instytucji, które współcześnie określa się niekiedy jako lecznicze nieizolacyjne środki zabezpieczające, a które polegałyby na zobowiązaniu sprawców czynów karalnych dokonanych pod wpływem czynników chorobowych lub patologicznych zmian osobowościowych do poddania się terapii w warunkach wolnościowych. Ówczesnie uważano, że terapia osób o zaburzonej poczytalności lub uzależnionych jest skuteczna pod warunkiem umieszczenia ich w zakładach lecznictwa zamkniętego³⁰.

III

Pod wpływem krytyki system środków zabezpieczających zaproponowany w kodeksie karnym z 1969 roku uległ istotnej zmianie. Przede wszystkim zrezygnowano ze środków postpenalnych (izolacyjno-eliminacyjnych) jako elementu walki z przestępczością zawodową czy recydywą. Wprowadzono dwie grupy środków zabezpieczających:

²⁹ L. Rabinowicz, *Środki zabezpieczające w teorii i praktyce*, „Archiwum Kryminologiczne” 1, 1934 z. 3–4, Warszawa, s. 395.

³⁰ P. Góralski, *op. cit.*, s. 47.

1. izolacyjno-lecznicze,
2. administracyjne.

Do pierwszej grupy należy zaliczyć przede wszystkim umieszczenie w szpitalu psychiatrycznym lub innym odpowiednim zakładzie (art. 99 k.k. z 1969 r.)³¹. Środek ten orzekano obligatoryjnie wobec sprawców niepoczytalnych w chwili czynu, jeśli ich dalsze pozostawanie na wolności groziło poważnym niebezpieczeństwem dla porządku prawnego. Wymagano zatem, by naruszenie porządku prawnego nie tylko było możliwe, lecz wysoce prawdopodobne — realne, bezpośrednie — a ponadto miało należeć do poważnych. Celem stosowania tego środka było usunięcie w drodze leczenia specjalistycznego owego poważnego niebezpieczeństwa, jakie stanowił sprawca, oraz zapewnienie izolacji sprawcy od społeczeństwa³². Mógł on również być orzeczony fakultatywnie wobec sprawców skazanych za przestępstwo popełnione w stanie ograniczonej poczytalności, jeśli ich dalsze pozostawanie na wolności groziło poważnym niebezpieczeństwem dla porządku prawnego (art. 100 k.k. z 1969 r.). Pierwszeństwo miał środek zabezpieczający, co oznaczało, że wykonanie kary pozbawienia lub ograniczenia wolności następowało po zwolnieniu z zakładu. Istniała też możliwość zastosowania warunkowego zwolnienia niezależnie od przesłanek formalnych, przewidzianych w przepisach o warunkowym zwolnieniu. Decyzja sądu o zasadności wykonania kary pozbawienia wolności miała być podejmowana przed zwolnieniem z zakładu³³. Okres pobytu w zakładzie nie był z góry oznaczony, brakowało również minimum czasowego. Zgodnie z treścią art. 101 k.k. z 1969 roku zwolnienie sprawcy powinno nastąpić, jeśli dalsze pozostawanie w zakładzie nie było konieczne. Taki przepis stanowił wyraz zasady konieczności środków zabezpieczających.

Drugim środkiem o charakterze leczniczym było umieszczenie w zakładzie leczenia odwykowego (art. 102 § 1 k.k. z 1969 r.). Środek ten orzekano fakultatywnie wobec sprawcy uzależnionego od alkoholu lub innych środków odurzających w razie skazania za przestępstwo popeł-

³¹ Por. K. Krajewski, *op. cit.*, s. 35.

³² Por. J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *Kodeks karny. Komentarz*, Warszawa 1987, s. 333.

³³ Por. I. Andrejew, W. Świda, W. Wolter, *Kodeks karny z komentarzem*, Warszawa 1973, s. 342 n.

nione w związku z „nałogowym używaniem alkoholu lub innego środka odurzającego”. Związek ten miał miejsce zarówno wówczas, gdy czyn zabroniony popełniono pod wpływem tych środków, jak również wtedy, gdy przyczyną jego popełnienia był nałóg³⁴. Ustawodawca zrezygnował natomiast z wymogu, by ze strony sprawcy groziło poważne niebezpieczeństwo dla porządku prawnego, co przez niektórych autorów zostało przyjęte krytycznie³⁵.

Umieszczenie w zakładzie leczenia odwykowego następowało przed odbyciem kary — pierwszeństwo środka zabezpieczającego. Takie rozwiązanie również było krytykowane przez część doktryny, uważano bowiem, że leczenie osoby uzależnionej w warunkach długotrwałego pozbawienia wolności stwarza lepszą sytuację terapeutyczną³⁶. Zgodnie z treścią art. 102 § 2 k.k. z 1969 roku czasu pobytu w zakładzie nie określa się z góry, jednak nie może być krótszy niż 6 miesięcy i dłuższy niż 2 lata.

Drugą grupę środków zabezpieczających stanowiły środki o charakterze administracyjnym:

- pozbawienie praw rodzicielskich i opiekuńczych,
- zakaz zajmowania określonych stanowisk lub wykonywania określonego zawodu,
- zakaz prowadzenia pojazdów mechanicznych,
- przepadek narzędzi oraz przedmiotów.

Katalog tych środków nie uległ zasadniczej zmianie w porównaniu z kodeksu karnego z 1932 roku. Rozszerzono jednak podstawy prawne ich stosowania wobec sprawcy niepoczytalnego w czasie czynu, w razie wystąpienia okoliczności wyłączającej karalność, stwierdzenia znikomego stopnia społecznego niebezpieczeństwa czynu czy też zastosowania warunkowego umorzenia postępowania oraz w innych wypadkach wskazanych w ustawie (art. 103 i 104 k.k. z 1969 r.).

Choć kodeks karny z 1969 roku nie zawierał w katalogu środków zabezpieczających środków o charakterze postpenalnym, nie zrezygnował ze stosowania środków walki z przestępczością powrotną. W przepisach

³⁴ J. Bafia, K. Mioduski, M. Siewierski, *op. cit.*, s. 338.

³⁵ Zob. K. Zgryzek, *Materiałnoprawne przesłanki stosowania środków zabezpieczających orzekanych w związku ze skazaniem za przestępstwo*, „Problemy Praworządności” 1988, nr 1, s. 54.

³⁶ Zob. A. Kwociński, *op. cit.*, s. 48 i podana tam literatura.

dotyczących recydywy przewidziano następujące środki o charakterze postpenalnym, nazywane środkami resocjalizacyjno-ochronnymi³⁷:

1. nadzór ochronny (art. 62 k.k.) stosowany fakultatywnie wobec recydywisty, obligatoryjnie zaś wobec multirecydywisty. Orzekany na okres od 3 do 5 lat i liczony od momentu zwolnienia z zakładu karnego. Celem zastosowania tego środka było zapobieżenie powrotowi do przestępstwa za pomocą środków o charakterze resocjalizacyjnym. Z orzeczeniem nadzoru ochronnego immanentnie wiązały się obowiązki i polecenia poważnie ograniczające prawa skazanego³⁸;

2. umieszczenie w ośrodku przystosowania społecznego — orzekane obligatoryjnie wobec multirecydywisty, wówczas gdy orzeczenie nadzoru ochronnego nie zapobiegło powrotowi do przestępstwa. Czas nie był określany z góry, jednak nie mógł przekraczać 5 lat. Ponadto możliwe było zwolnienie po 2 latach, jeśli istniały podstawy do przypuszczenia, że pomimo zwolnienia sprawca nie popełni ponownie przestępstwa. Instytucja ta została zniesiona w 1990 roku na skutek nowelizacji kodeksu karnego.

IV

Od początku obowiązywania kodeksu karnego z 1997 roku do dziś system środków zabezpieczających uległ istotnej zmianie. W zasadzie można mówić o dwóch modelach: modelu obowiązującym od momentu wejścia w życie kodeksu do dnia 1 lipca 2015 roku (z drobnymi zmianami) oraz modelu obowiązującym po 1 lipca 2015 roku. Pierwszy z nich wprowadził dwie grupy środków zabezpieczających:

1. o charakterze leczniczym (izolacyjno-leczniczym),
2. o charakterze administracyjnym.

Zasady posługiwania się środkami zabezpieczającymi były zgodne z zasadą dwutorowości stosowania środków zabezpieczających i kar na zasadzie alternatywy.

Ponadto kodeks karny z 1997 roku w swojej pierwotnej wersji wprowadził nieznaną poprzednim kodeksom karnym zasadę *ultima ra-*

³⁷ Zob. S. Lelental, *op. cit.*, s. 150 n.

³⁸ *Ibidem*, s. 151.

tio (inaczej subsydiarności, ostateczności) stosowania środka zabezpieczającego w postaci umieszczenia w zakładzie zamkniętym³⁹. Z treści nieobowiązującego już dziś art. 93 k.k. wynikało, że sąd mógł orzec ten środek tylko wtedy, gdy było to niezbędne, by zapobiec ponownemu popełnieniu przez sprawcę czynu zabronionego, związanego z jego chorobą psychiczną, upośledzeniem umysłowym lub uzależnieniem od alkoholu lub innego środka odurzającego. Przepis ten wprowadzał ponadto wymóg wysłuchania lekarzy psychiatrów i psychologa.

Z brzmienia przepisu art. 93 k.k. można było wysnuć wniosek, że ten środek zabezpieczający powinien być stosowany wyłącznie wtedy, gdy inny sposób postępowania w stosunku do sprawcy czynu zabronionego okazał się nieskuteczny lub zakładało się jego nieskuteczność (na podstawie opinii biegłych). Omawiana zasada miała zastosowanie do sprawców niepoczytalnych, sprawców uzależnionych od alkoholu lub innych środków odurzających, a od 26 września 2005 roku także do sprawców z zaburzeniami preferencji seksualnych⁴⁰. W wyniku nowelizacji kodeksu karnego z dnia 8 czerwca 2010 roku⁴¹ zasadą *ultima ratio* objęto także stosowanie środka wolnościowego w postaci skierowania na leczenie ambulatoryjne. W przypadku sprawców z zaburzeniami preferencji seksualnych wymóg wysłuchania dotyczył także lekarza seksuologa⁴².

Wśród środków zabezpieczających o charakterze leczniczym na pierwszym miejscu należy wskazać umieszczenie w odpowiednim zakładzie psychiatrycznym (art. 94 k.k. z 1997 r.). Środek ten stosowano obligatoryjnie wobec sprawców niepoczytalnych (określonych w art. 31 § 1 k.k.) w momencie popełnienia czynu, jeśli zostały spełnione następujące przesłanki:

- stwierdzenie, że dana osoba jest sprawcą czynu zabronionego,
- ustalenie niepoczytalności sprawcy w czasie czynu,
- stwierdzenie znacznej społecznej szkodliwości popełnionego czynu,

³⁹ A. Kwieciński, *op. cit.*, s. 67 n.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 69.

⁴¹ Ustawa nowelizacyjna z dnia 5 listopada 2009 r. (Dz.U. z 2009 r. Nr 206, poz. 1589) weszła w życie 8 czerwca 2010 r.

⁴² A. Kwieciński, *op. cit.*, s. 68.

— przekonanie sądu, że pozostawanie sprawcy na wolności wiąże się z wysokim prawdopodobieństwem ponownego popełnienia takiego czynu.

Przesłanki te musiały zostać spełnione łącznie⁴³. Dodatkowo musiał zostać spełniony warunek z art. 93 k.k., czyli niezbędność orzeczenia tego środka. Czas pobytu w zakładzie nie został określony z góry, gdyż zależał od warunków leczenia. Powinien był zatem trwać tak długo, jak było to konieczne. Przepis art. 94 § 3 k.k. przewidywał ponadto możliwość ponownego umieszczenia w zakładzie po spełnieniu przesłanek w okresie do 5 lat po zwolnieniu.

Kolejny środek o charakterze leczniczym, przewidziany w pierwotnej wersji kodeksu karnego z 1997 roku, to umieszczenie w zakładzie karnym, w którym stosuje się szczególne środki lecznicze i rehabilitacyjne (art. 95 k.k.). Ten fakultatywny środek mógł być orzekany wobec sprawcy przestępstwa popełnionego w stanie ograniczonej poczytalności, co stanowiło istotną, w porównaniu z rozwiązaniami poprzednich kodeksów karnych, zmianę stosowania leczniczego środka zabezpieczającego wobec tej kategorii sprawców. W związku z tym w literaturze przedmiotu pytano, czy nadal jest to środek zabezpieczający. Ciężar przeprowadzenia procesu leczniczego przeniesiony został bowiem ze szpitali psychiatrycznych na więziennictwo⁴⁴. Do przesłanek stosowania tego środka należało skazanie sprawcy na karę pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonania oraz orzeczenie kary za przestępstwo popełnione w stanie ograniczonej poczytalności (art. 31 § 2 k.k.). Jednocześnie brakowało przesłanki w postaci przekonania sądu, że pozostawanie na wolności grozi poważnym niebezpieczeństwem dla porządku prawnego. Wątpliwości co do sensu istnienia tego środka budził, wskazywany w literaturze, fakt istnienia możliwości odbywania kary pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym⁴⁵.

Umieszczenie w zakładzie zamkniętym sprawców przestępstw przeciwko wolności seksualnej, popełnionych w związku z zakłóceniem czynności psychicznych o podłożu seksualnym innym niż choroba psy-

⁴³ A. Marek, *Komentarz do art. 94 kodeksu karnego*, LEX online (dostęp: 20.09.2018).

⁴⁴ Zob. A. Kwieciński, *op. cit.*, s. 89 n.

⁴⁵ *Ibidem*, s. 91. Zob. też A. Kwieciński, *Wykonywanie kary pozbawienia wolności w systemie terapeutycznym*, Warszawa 2017 i podana tam literatura.

chiczna, to kolejny nowy środek, nieznaný dotychczasowym ustawom karnym. Środek ten wprowadzono do polskiego prawa karnego nowelizacją kodeksu karnego z dnia 27 lipca 2005 roku⁴⁶.

Alternatywnie do umieszczenia w zakładzie zamkniętym wprowadzono możliwość skierowania sprawcy na leczenie ambulatoryjne w warunkach wolnościowych. Zasadniczo środek ten miał charakter fakultatywny, jednakże od 2010 roku orzekany był obligatoryjnie tylko wobec sprawcy przestępstwa z art. 197 § 3 pkt 2 i 3 k.k. (zgwałcenie małoletniego poniżej 15 lat oraz kazirodcze)⁴⁷. Przesłankami zastosowania tego środka, polegającego alternatywnie na umieszczeniu w zakładzie zamkniętym albo skierowaniu na leczenie ambulatoryjne, było popełnienie przestępstwa przeciwko wolności seksualnej, istnienie związku pomiędzy tym przestępstwem a zaburzeniami preferencji seksualnych sprawcy⁴⁸, wymierzenie przez sąd kary pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonania, uznanie przez sąd, że umieszczenie w zakładzie zamkniętym albo skierowanie na leczenie ambulatoryjne oprócz orzeczenia kary jest niezbędne dla zapobiegnięcia ponownemu popełnieniu przestępstwa (art. 93 k.k.).

Sąd ustalał potrzebę oraz sposób wykonania orzeczonego środka w czasie wykonywania kary pozbawienia wolności — do 6 miesięcy przed wykonaniem lub warunkowym zwolnieniem. Przed jego orzeczeniem sąd miał obowiązek wysłuchać opinii biegłych lekarzy psychiatrów oraz seksuologa. Omawiany środek miał *de facto* charakter postpenalny, gdyż stosowany był po odbyciu kary pozbawienia wolności.

Ostatnim ze środków zabezpieczających o charakterze leczniczym, funkcjonujących w modelu stworzonym przez kodeks karny z 1997 roku (przed zmianą w 2015 roku) było umieszczenie w zamkniętym zakładzie leczenia odwykowego sprawcy przestępstwa popełnionego w związku

⁴⁶ W zakresie postępowania ze skazanymi wykazującymi zaburzenie preferencji seksualnych, zob. na przykład A. Kwieciński, *Karać czy leczyć? Budowa polskiego systemu postępowania ze skazanymi wykazującymi zaburzenia preferencji seksualnych. Raport z badań*, [w:] *Postępowanie z wybranymi grupami skazanych w polskim systemie penitencjarnym. Aspekty prawne*, red. A. Kwieciński, Warszawa 2013.

⁴⁷ A. Marek, *Komentarz do kodeksu karnego* (stan prawny na 2010 r.), LEX online (dostęp: 20.09.2018).

⁴⁸ Do 2010 roku w związku z zakłóceniem czynności psychicznych o podłożu seksualnym innym niż choroba psychiczna.

z uzależnieniem od alkoholu lub innego środka odurzającego (art. 96–98 k.k.).

Do warunków orzekania tego środka należały: skazanie sprawcy na karę pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonania w wymiarze nieprzekraczającym 2 lat za przestępstwo popełnione w związku z uzależnieniem, istnienie wysokiego prawdopodobieństwa ponownego popełnienia przestępstwa pozostającego w związku z tym uzależnieniem, niezbędność internacji sprawcy, aby zapobiec ponownemu popełnieniu przestępstwa (art. 93 k.k.). Środek ten miał charakter fakultatywny⁴⁹.

Czas pobytu nie był określany z góry, ale nie mógł on wynieść mniej niż 3 miesiące i więcej niż 2 lata. O zwolnieniu orzekał sąd na podstawie wyników leczenia i opinii lekarza prowadzącego leczenie. Okres pobytu w zakładzie podlegał zaliczeniu na poczet orzeczonej kary. Ponadto istniała możliwość skierowania skazanego na leczenie ambulatoryjne lub rehabilitację w placówce leczniczo-rehabilitacyjnej (art. 97 k.k.), co uzależnione było od postępów w leczeniu.

Osobną grupę środków zabezpieczających stanowiły środki o charakterze administracyjnym, do których należały nakaz i zakazy odpowiadające środkom karnym wymienionym w art. 39 pkt 2–3 k.k. z 1997 roku. Mogły one zostać orzeczone przez sąd wobec sprawcy, który dopuścił się czynu zabronionego w stanie niepoczytalności, określonej w art. 31 § 1 k.k., jeżeli sąd uznał to za konieczne ze względu na ochronę porządku prawnego (art. 99 § 1 k.k.). Środki te mogły być orzekane bez określenia terminu ich trwania, sąd zaś miał obowiązek ich uchylenia, gdy ustały przyczyny, dla których zostały orzeczone (art. 99 § 2 k.k.).

V

W tym miejscu wypada poświęcić kilka słów ustawie z dnia 22 listopada 2013 roku o postępowaniu wobec osób z zaburzeniami psychicznymi, stwarzających zagrożenie życia, zdrowia lub wolności seksualnej

⁴⁹ A. Marek, *Kodeks karny komentarz*, LEX online (dostęp: 20.09.2018), A. Kwieciński, *op. cit.*, s. 120 n.

innych osób⁵⁰. Ustawa ta wprowadziła na szeroką skalę, poza kodeksem karnym i kodeksem karnym wykonawczym, stosowanie środków post-penalnych wobec sprawców tak zwanych niebezpiecznych. Wprawdzie określone w omawianej ustawie środki nie są środkami zabezpieczającymi w rozumieniu kodeksu karnego⁵¹, jednak ich — choćby krótkie — omówienie wydaje się konieczne z uwagi na fakt, że stworzony za ich pomocą sposób postępowania z pewną grupą skazanych po odbyciu przez nich kary pozbawienia wolności stanowił, jak się wydaje, pierwszy krok do zmiany modelu środków zabezpieczających w kodeksie karnym.

Należy przypomnieć, że u podstaw uchwalenia omawianej ustawy leżała obawa związana z perspektywą wyjścia na wolność kilkudziesięciu groźnych przestępców skazanych na karę śmierci, którym na mocy ustawy amnestyjnej z 1989 roku zamieniono niewykonaną wówczas karę śmierci na karę 25 lat pozbawienia wolności, nie wprowadzając jednocześnie żadnych mechanizmów ochronnych wobec społeczeństwa po ich wyjściu na wolność⁵². Z uwagi na zakaz retroaktywnego działania środków zabezpieczających ustawodawca zdecydował się wprowadzić inne rozwiązanie, w postaci środków o charakterze cywilistycznym, częściowo leczniczym, mianowicie nadzoru prewencyjnego albo detencji w Krajowym Ośrodku Zapobiegania Zachowaniom Dysocjalnym⁵³. Organem orzekającym w przedmiocie ich stosowania ustanowiono sąd cywilny wydający decyzję na podstawie stosowanych odpowiednio przepisów kodeksu postępowania cywilnego o postępowaniu nieprocesowym (art. 2 ust. 3.). Orzeczenie jednego z dwóch wspomnianych środków uzależnione zostało od spełnienia przez skazanego warunków:

1. skazany odbywa prawomocnie orzeczoną karę pozbawienia wolności lub karę 25 lat pozbawienia wolności, wykonywaną w systemie terapeutycznym,

⁵⁰ Dz.U. 2014.24.

⁵¹ W literaturze przedmiotu środki te określa się też mianem quasizabezpieczających, zob. P. Góralski, *Środki zabezpieczające stosowane wobec przestępców wykazujących zaburzenia osobowości*, „Nowa Kodyfikacja Prawa Karnego” 37, 2015. *Prawo karne w perspektywie zmian wprowadzonych ustawą z dnia 20 lutego 2015 r.*, s. 27.

⁵² Ustawa z dnia 7 grudnia 1989 r. o amnestii (Dz.U. Nr 64, poz. 390).

⁵³ Art. 3 ustawy z 22 listopada 2013 r.

2. wystąpiły u niego przesłanki pozwalające na nadanie mu statusu „osoby stwarzającej zagrożenie”, czyli w trakcie postępowania wykonawczego występowały u niego zaburzenia psychiczne w postaci upośledzenia umysłowego, zaburzenia osobowości lub zaburzenia preferencji seksualnych o takim charakterze lub nasileniu, że zachodzi co najmniej wysokie prawdopodobieństwo popełnienia czynu zabronionego z użyciem przemocy lub groźbą jej użycia przeciwko życiu, zdrowiu lub wolności seksualnej, zagrożonego karą pozbawienia wolności, której górna granica wynosi co najmniej 10 lat (art. 1.). Przesłanki te muszą wystąpić łącznie.

Rodzaj zastosowanego przez sąd środka uzależniony został od stopnia prawdopodobieństwa popełnienia czynu zabronionego. Sąd powinien zastosować pierwszy z wymienionych środków, jeżeli prawdopodobieństwo popełnienia czynu zabronionego jest co najmniej wysokie. Nadzór prewencyjny ma charakter wolnościowy. Jest sprawowany przez komendanta powiatowego (miejskiego, rejonowego) policji, na którego obszarze właściwości osoba objęta nadzorem ma miejsce stałego pobytu. Jego stosowanie wiąże się z nałożeniem na osobę nim objętą obowiązków w postaci: informowania podmiotu sprawującego nadzór o zmianie miejsca stałego pobytu, miejsca zatrudnienia oraz danych osobowych. Ponadto wobec osoby objętej nadzorem mogą być prowadzone czynności operacyjno-rozpoznawcze, mające na celu weryfikację prawdziwości podawanych informacji, oraz może być zarządzona kontrola operacyjna⁵⁴. Ustawa nie wskazuje czasu trwania nadzoru.

Środek ten podlega uchyleniu w następujących przypadkach: gdy sąd uzna, że przestały istnieć okoliczności uzasadniające jego orzeczenie oraz gdy zagrożenie osoby objętej nadzorem zwiększyło się, co uzasadnia zastąpienie tego środka umieszczeniem w ośrodku⁵⁵. Sąd orzeka o umieszczeniu w Krajowym Ośrodku Zapobiegania Zachowaniom Dysocjalnym bezpośrednio po zakończeniu odbywania kary pozbawienia wolności, jeżeli prawdopodobieństwo popełnienia przez sprawcę czynu zabronionego jest bardzo wysokie. Pobyt w Ośrodku związany jest z obowiązkiem poddania się terapii, przy czym podobnie jak w przy-

⁵⁴ P. Góralski, *Środki zabezpieczające...*, s. 31.

⁵⁵ Zob. art. 22–24 ustawy z dnia 22 listopada 2013 r.

padku nadzoru czas pobytu w Ośrodku nie został w ustawie określony. Sąd jest jednak uprawniony do wydania w każdym czasie postanowienia o zakończeniu detencji, jeżeli wyniki leczenia oraz zachowanie osoby umieszczonej w Ośrodku będą uzasadniały przypuszczenie, że dalszy jej pobyt na terenie jednostki nie jest konieczny.

Jednocześnie warto zauważyć, że przepisy ustawy nie wprowadzają żadnych ograniczeń co do możliwości zamiennego stosowania obu środków, co prowadzi do wniosku, że dopuszczalne jest stosowanie tych środków teoretycznie nawet do końca życia osoby objętej ich oddziaływaniem⁵⁶.

Ustawa z dnia 20 lutego 2015 roku, nowelizująca przepisy kodeksu karnego i kodeksu karnego wykonawczego, wprowadziła zmiany także w przepisach omawianej ustawy, powodując, że ma ona zastosowanie wyłącznie do sprawców skazanych za czyny popełnione przed dniem 1 lipca 2015 roku. Oznacza to, że wobec sprawców spełniających omówione przesłanki, którzy popełnili czyn zabroniony po wskazanym dniu, mają zastosowanie przepisy znowelizowanego kodeksu karnego dotyczące środków zabezpieczających. Warto zatem przyrzeć się im bliżej.

VI

Przede wszystkim należy stwierdzić, że po dniu 1 lipca 2015 roku obowiązuje nowy model środków zabezpieczających. Do zasadniczych zmian niewątpliwie należy wprowadzenie katalogu środków zabezpieczających⁵⁷, wzorowanego na katalogu kar i środków karnych⁵⁸. Podobnie jak katalog kar, katalog środków karnych także ułożony jest według systematyki rosnącej, to znaczy, począwszy od środków wolnościowych, które najmniej wkraczają w sferę praw jednostki, kończąc na środku związanym z umieszczeniem w zakładzie psychiatrycznym⁵⁹, a zatem najbardziej w tę sferę godzącym. Stosownie do treści art. 93a k.k. środkami zabezpieczającymi są:

⁵⁶ P. Góralski, *Środki zabezpieczające...*, s. 30.

⁵⁷ Zob. art. 93a § 1 i 2 k.k.

⁵⁸ Por. art. 93a k.k. oraz art. 32 k.k. i 39 k.k.

⁵⁹ M. Mozgawa, *Komentarz do art. 93a kodeksu karnego*, LEX online (dostęp: 13.09.2018).

- elektroniczna kontrola miejsca pobytu,
- terapia,
- terapia uzależnień,
- pobyt w zakładzie psychiatrycznym,
- środki o charakterze administracyjnym — odpowiednio nakaz i zakazy wymienione w art. 39 pkt 2–3 k.k.

Elektroniczna kontrola miejsca pobytu to nowy środek zabezpieczający, wprowadzony z dniem 1 lipca 2015 roku. To środek wolnościowy o charakterze kontrolnym. Jak wynika z treści art. 93e k.k., sprawca, wobec którego orzeczono ten środek, ma obowiązek poddania się nieprzerwanej kontroli miejsca swojego pobytu, sprawowanej za pomocą urządzeń technicznych, w tym noszonego nadajnika. Kwestie dotyczące wykonywania tego środka zabezpieczającego regulowane są przez przepisy rozdziału VII a k.k.w. — System dozoru elektronicznego. Przepisy te wprowadzają między innymi zasadę pierwszeństwa wykonania środka zabezpieczającego przed wykonaniem kar i środków karnych. W przypadku środka zabezpieczającego dozór elektroniczny wykonywany jest jako dozór mobilny lub zbliżeniowy, co oznacza kontrolę miejsca przebywania sprawcy bądź zachowania przez niego minimalnej odległości od osoby wskazanej przez sąd⁶⁰. Mając na uwadze charakter tego środka, wydaje się zasadne jego stosowanie w połączeniu z innym środkiem zabezpieczającym o charakterze wolnościowo-leczniczym, w celu kontroli prawidłowości jego wykonania, a co za tym idzie — jego efektywności, na przykład odbywania terapii. Stosowanie tego środka samodzielnie wydaje się niecelowe, tak jak jego stosowanie w połączeniu ze środkiem o charakterze izolacyjnym⁶¹.

Kolejne dwa wymienione w katalogu środki zabezpieczające to terapia i terapia uzależnień, a zatem środki o charakterze leczniczym. Pod pojęciem terapii należy rozumieć psychoedukację, psychoterapię i farmakoterapię (zwaną też kastracją chemiczną)⁶², zaś pod pojęciem terapii uzależnień — leczenie odwykowe. Zasadniczo mogą być one realizowa-

⁶⁰ I. Zgoliński, *Komentarz do art. 93a kodeksu karnego*, LEX online (dostęp: 13.09.2018).

⁶¹ *Ibidem*.

⁶² Por. M. Mozgawa, *Komentarz do art. 93f kodeksu karnego*, LEX online (dostęp: 13.09.2018).

ne zarówno w warunkach izolacji, jak i w warunkach wolnościowych. Nie ulega jednak wątpliwości, że w przypadku omawianych środków zabezpieczających chodzi o ich wykonywanie na wolności w warunkach ambulatoryjnych. Świadczy o tym również treść art. 93f k.k., zgodnie z którym sprawca, wobec którego orzeczono terapię, ma obowiązek stawiennictwa w placówce wskazanej przez sąd, w terminach wyznaczonych przez lekarza psychiatrę, seksuologa lub terapeutę i poddania się terapii farmakologicznej zmierzającej do osłabienia popędu seksualnego, psychoterapii lub psychoedukacji w celu poprawy jego funkcjonowania w społeczeństwie. Natomiast sprawca, wobec którego orzeczono terapię uzależnień, ma obowiązek stawiennictwa w placówce leczenia odwykowego wyznaczonej przez sąd, w terminach wyznaczonych przez lekarza i poddania się leczeniu uzależnienia od alkoholu, środka odurzającego lub innego podobnie działającego środka⁶³.

Wyraźne wskazanie przez ustawodawcę terapii i terapii uzależnień jako odrębnych środków zabezpieczających stawia po stronie sądu wymóg wskazania w treści orzeczenia, czy orzeka wobec sprawcy terapię czy terapię uzależnień. Natomiast wybór odpowiedniej formy terapii pozostawiony jest osobie prowadzącej — lekarzowi określonej specjalności.

Umieszczenie w zakładzie psychiatrycznym jest jedynym środkiem zabezpieczającym o charakterze izolacyjnym, przewidzianym przez obowiązujący kodeks karny. Wprawdzie kodeks karny nie zawiera definicji zakładu psychiatrycznego, jednak z treści art. 200 § 1 i 2 k.k.w. wynika, że zakład psychiatryczny, w rozumieniu art. 93a § 1 pkt 4 k.k., to podmiot leczniczy udzielający świadczeń opieki zdrowotnej w zakresie opieki psychiatrycznej, który może być zorganizowany jako zakład dysponujący warunkami podstawowego, wzmocnionego bądź maksymalnego zabezpieczenia⁶⁴.

Ostatnią grupę środków zabezpieczających stanowią środki o charakterze administracyjnym. Należą do nich: zakaz zajmowania określonego stanowiska, wykonywania określonego zawodu lub prowadzenia działalności gospodarczej; zakaz prowadzenia działalności związanej

⁶³ Por. M. Pyrcak-Górowska, *Komentarz do art. 93f kodeksu karnego*, LEX online (dostęp: 20.09.2018).

⁶⁴ Por. M. Mozgawa, *Komentarz do art. 93a kodeksu karnego*, LEX online (dostęp: 13.09.2018).

z wychowaniem, leczeniem, edukacją małoletnich lub z opieką nad nimi; zakaz przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, kontaktowania się z określonymi osobami, zbliżania się do określonych osób lub opuszczania określonego miejsca pobytu bez zgody sądu; zakaz wstępu na imprezę masową, zakaz wstępu do ośrodków gier i uczestnictwa w grach hazardowych; nakaz okresowego opuszczenia lokalu zajmowanego wspólnie z pokrzywdzonym; zakaz prowadzenia pojazdów. Środki te mogą być orzeczone wobec sprawcy, który dopuścił się czynu zabronionego w stanie nieoczytalności, określonej w art. 31 § 1 k.k.⁶⁵

Kolejną istotną zmianą w porównaniu do poprzednio obowiązującej regulacji jest wyraźne określenie zasad orzekania środków zabezpieczających. Jako pierwszą należy wskazać, znaną już kodeksowi karnemu, zasadę konieczności stosowania środków zabezpieczających, opisaną w treści art. 93b § 1 k.k. Stanowi ona, że sąd może orzec środek zabezpieczający, gdy jest to konieczne do osiągnięcia celu prewencyjnego, to znaczy, aby zapobiec ponownemu popełnieniu czynu zabronionego przez sprawcę. Z zasadą konieczności ściśle wiąże się zasada subsydiarności, zgodnie z którą warunkiem koniecznym orzeczenia środka zabezpieczającego jest także stwierdzenie przez sąd okoliczności, że inne środki prawne określone w tym kodeksie lub orzeczone na podstawie innych ustaw nie są wystarczające do osiągnięcia owego celu prewencyjnego⁶⁶.

Szczególny charakter środka izolacyjnego umieszczenia w zakładzie psychiatrycznym podkreśla zasada *ultima ratio* jego stosowania. Środek ten można bowiem orzec jedynie, aby zapobiec ponownemu popełnieniu przez sprawcę czynu zabronionego o znacznej społecznej szkodliwości. Jednocześnie art. 93 b § 5 k.k. stanowi, że sąd orzeka pobyt w zakładzie psychiatrycznym tylko wtedy, gdy ustawa tak stanowi.

Zasada zaś niezbędności stosowania środka zabezpieczającego wynikająca z art. 93b § 2 k.k. stanowi, iż sąd zobowiązany jest do uchylecia środka zabezpieczającego, gdy jego stosowanie nie jest już konieczne⁶⁷.

⁶⁵ Zob. art. 99 k.k.

⁶⁶ Por. M. Mozgawa, *Komentarz do art. 93b kodeksu karnego*, LEX online (dostęp: 13.09.2018).

⁶⁷ W zakresie zasad orzekania środków zabezpieczających zob. Z Sienkiewicz, [w:] *Prawo karne materialne. Część ogólna i szczególna*, red. M. Bojarski, Warszawa 2015, s. 406–408.

Kolejna zasada to zasada proporcjonalności, wymieniona w art. 93b § 3 k.k. Wynika z niej, że zarówno rodzaj środka karnego, jak i sposób jego wykonywania powinien być odpowiedni do stopnia społecznej szkodliwości czynu, który sprawca może popełnić oraz prawdopodobieństwa jego popełnienia, a także powinien uwzględniać potrzeby i postępy w terapii i terapii uzależnień. Należy podkreślić, iż przepis ten nie miał swojego odpowiednika w poprzednim stanie prawnym, czyli przed omawianą nowelizacją. Analizując sposób określenia tej zasady w obowiązującym kodeksie karnym, można dostrzec wiele podobieństw do sposobu regulacji dyrektyw wymiaru kary⁶⁸. Zasada wymienności środków zabezpieczających oznacza, że sąd może zmienić orzeczony wobec sprawcy środek lub sposób jego wykonania, jeśli stał się on nieodpowiedni lub niemożliwy do wykonania (art. 93b § 3 k.k.).

Ostatnią z katalogu zasad wymiaru środków zabezpieczających jest zasada kumulacji środków zabezpieczających, opisana w art. 93b § 4 k.k., stanowiąca, że wobec tego samego sprawcy można orzec więcej niż jeden środek zabezpieczający. Wówczas zasadę konieczności i proporcjonalności stosuje się z uwzględnieniem wszystkich orzekanych środków.

Następną zmianą jest wprowadzenie katalogu sprawców, wobec których możliwe jest orzeczenie środka zabezpieczającego, w związku z ich niebezpieczeństwem dla porządku prawnego. Artykuł 93c k.k. wprowadza pięć kategorii sprawców:

1. sprawca, co do którego umorzono postępowanie o czyn zabroniony popełniony w stanie niepoczytalności określonej w art. 31 § 1 k.k.,
2. sprawca, który został skazany za przestępstwo popełnione w stanie ograniczonej poczytalności określonej w art. 31 § 2 k.k.,
3. sprawca, który został skazany za przestępstwo określone w art. 148, art. 156, art. 197, art. 198, 199 § 2, art. 200 § 1 k.k., popełnione w związku z zaburzeniem preferencji seksualnych,
4. sprawca, który został skazany na karę pozbawienia wolności bez warunkowego jej zawieszenia za umyślne przestępstwo określone w rozdziałach XIX, XXIII, XXV, lub XXVI, popełnione w związku z zaburzeniem osobowości o takim nasileniu i charakterze, że zachodzi co

⁶⁸ Por. art. 53 k.k.

najmniej wysokie prawdopodobieństwo popełnienia czynu zabronionego z użyciem przemocy lub groźbą jej użycia,

5. sprawca, który został skazany za przestępstwo popełnione w związku z uzależnieniem od alkoholu, środka odurzającego lub innego podobnie działającego środka.

Jak wynika z uzasadnienia do projektu ustawy nowelizującej,

środki zabezpieczające służą zabezpieczeniu społeczeństwa przed zagrożeniem porządku prawnego powodowanym przez sprawcę. Dlatego też środki zabezpieczające stosowane są tradycyjnie wobec szczególnych kategorii sprawców — osób, których nie można ukarać [...], osób, wobec których zachodzi uzasadniona obawa, że pomimo ukarania w dalszym ciągu będą popełniać przestępstwa, czy w końcu osób, których nie można ukarać dostatecznie surowo ze względu na granicę stopnia winy, a zachodzi potrzeba realizacji względów izolacyjnych lub prewencyjnych⁶⁹.

Wobec tych sprawców mogą być orzekane środki zabezpieczające o charakterze wolnościowym zarówno pojedynczo, jak i kumulatywnie. Wyjątek stanowi orzekanie środka izolacyjnego, który, jak wspomniano, jest orzekany tylko w przypadkach wskazanych w ustawie. Przypadki te określa art. 93g k.k., który ogranicza orzekanie środka zabezpieczającego o charakterze izolacyjnym wyłącznie do trzech kategorii sprawców:

1. wobec sprawcy niepoczytalnego, jeśli istnieje wysokie prawdopodobieństwo ponownego popełnienia czynu zabronionego o znacznej społecznej szkodliwości w związku z chorobą psychiczną lub upośledzeniem umysłowym,

2. w razie skazania sprawcy, który popełnił przestępstwo w stanie ograniczonej poczytalności, na karę pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonania, karę 25 lat pozbawienia wolności, dożywotniego pozbawienia wolności, jeśli istnieje wysokie prawdopodobieństwo ponownego popełnienia czynu zabronionego o znacznej społecznej szkodliwości w związku z chorobą psychiczną lub upośledzeniem umysłowym,

3. skazując sprawcę, który popełnił przestępstwo w związku z zaburzeniem preferencji seksualnych, na karę pozbawienia wolności bez warunkowego zawieszenia jej wykonania, karę 25 lat pozbawienia wolności, dożywotniego pozbawienia wolności, jeśli istnieje wysokie prawdopodobieństwo powtórnego popełnienia przestępstwa przeciwko życiu,

⁶⁹ Uzasadnienie do ustawy z dnia 20 lutego 2015 r. wskazanej w przypisie 3.

zdrowiu lub wolności seksualnej w związku z zaburzeniem preferencji seksualnych.

Co do zasady orzeczenie środka zabezpieczającego może nastąpić w postępowaniu jurysdykcyjnym lub w czasie wykonywania kary pozbawienia wolności, do czasu jej wykonania, ale nie wcześniej niż na 6 miesięcy przed odbyciem kary lub przewidywanym warunkowym zwolnieniem (art. 93d § 4 k.k.). Wyjątek stanowi orzeczenie o zastosowaniu środka izolacyjnego związanego z umieszczeniem w zakładzie psychiatrycznym, które musi nastąpić w postępowaniu jurysdykcyjnym. Jednakże z uwagi na fakt, że pomiędzy orzeczeniem środka zabezpieczającego a jego wykonaniem może upłynąć wiele lat, ustawodawca wprowadził klauzulę obligującą sąd do ustalenia zarówno potrzeby, jak i możliwości wykonania orzeczonego środka zabezpieczającego nie wcześniej niż na 6 miesięcy przed przewidywanym warunkowym zwolnieniem lub odbyciem kary pozbawienia wolności (art. 93d § 3 k.k.). Oznacza to konieczność weryfikacji zasadności stosowania środka zabezpieczającego, jako środka *de facto* o charakterze postpenalnym.

Zgodnie z ugruntowaną już tradycją ustawa nie określa z góry czasu stosowania środka zabezpieczającego. Jak wskazano, sąd uchyla środek zabezpieczający, gdy jego dalsze stosowanie nie jest już konieczne. Uchylając środek zabezpieczający w postaci pobytu w zakładzie psychiatrycznym, sąd może orzec inne środki zabezpieczające o charakterze wolnościowym (art. 93d § 2 k.k.).

W przypadku skazania na karę pozbawienia wolności, karę 25 lat pozbawienia wolności lub karę dożywotniego pozbawienia wolności zasadą jest, że orzeczonego środka zabezpieczającego wykonuje się po odbyciu kary lub warunkowym zwolnieniu, chyba że ustawa stanowi inaczej. Taką odmienną regulację przewiduje art. 202a k.k.w., zgodnie z którym pobyt w zakładzie psychiatrycznym orzeczonego wobec sprawców, o których mowa w art. 93c pkt 2 (skazani za przestępstwo popełnione w stanie ograniczonej poczytalności), następuje przed wykonaniem kary pozbawienia wolności, podczas przerwy w jej wykonaniu lub po jej wykonaniu. Okres pobytu skazanego w zakładzie zalicza się na poczet kary.

Na zakończenie warto dodać, że w ciągu 3 lat od uchycenia środka zabezpieczającego istnieje możliwość ponownego orzeczenia tego samego środka lub innego środka wolnościowego, jeśli po uchyceniu środka

zachowanie sprawcy wskazuje na konieczność jego ponownego orzeczenia (art. 93d § 6 k.k.).

Tytułem podsumowania należy podkreślić, iż środki zabezpieczające są jedną z grup środków reakcji na czyn zabroniony, która ulega ciągłym i istotnym zmianom. Jednocześnie jest to grupa środków odgrywających bardzo doniosłą rolę w zakresie szeroko rozumianej prewencji. Obecny kształt środków zabezpieczających jest wynikiem wielu lat doświadczeń związanych z ich stosowaniem, jak również wynikiem rozwoju nauk medycznych. Jednocześnie warto zauważyć, że wprowadzone w ostatnim czasie zmiany w zakresie orzekania środków zabezpieczających stanowią w pewnej części powrót do mechanizmów znanych pierwszemu polskiemu kodeksowi karnemu (środki postpenalne). Rodzi to pytanie, czy wypracowane wówczas mechanizmy ochrony społeczeństwa przed sprawcami niebezpiecznymi dla porządku prawnego były na tyle innowacyjne, że ponadczasowe, czy też nasz system prawny jest na tyle ubogi w instrumenty ochronne, że musi korzystać ze sprawdzonych, choć niedoskonałych rozwiązań. Niezależnie od udzielonej odpowiedzi warto podkreślić, że część wprowadzonych w ostatnim czasie zmian w modelu orzekania środków zabezpieczających należy ocenić pozytywnie, na przykład stworzenie katalogu środków zabezpieczających, zasad ich orzekania czy katalogu podmiotów, wobec których mogą one zostać orzeczone. Trudno bowiem nie docenić chociażby waloru porządkującego tych zmian. Jednakże rozwiązania polegające na stosowaniu środków zabezpieczających, nie jako środków alternatywnych wobec kar i środków karnych, ale postpenalnych, stosowanych po zakończeniu odbywania długoterminowych kar pozbawienia wolności czy też rozszerzaniu katalogu o środki zabezpieczające, których samodzielna egzystencja jest wątpliwa, nadal budzi poważne kontrowersje.

The evolution of restraining measures in Polish criminal law

Summary

The paper focuses on restraining measures regarded as one of a group of measures of society's response to prohibited acts. Restraining measures were introduced into the Polish legal system by the 1932 Criminal Code. Since then the form of the measures has

changed substantially, not only as a result of the entry into force of new criminal regulations but also as a result of amendments to criminal law, especially the one introduced by the Act of 20 February 2015 resulting in a remodelling of the system of restraining measures and rules of their application. An important task has also been to determine the meaning of the term restraining measures.

Keywords: restraining measures, danger of the perpetrator, post-penal measures.